אלוהי ישראל – מעבר לפרשה

מים ראשונים: כבר הקדשנו דף לנושא "אלוהי ישראל" בהקשר לפרשת השבוע וישלח – בניית המזבח והקריאה של יעקב "אלוהי ישראל" לאחר שיצא בלי פגע מהמפגש עם עשו ממנו כה חשש. בדף זה נבקש להרחיב בנושא מעבר לגבולות הפרשה (וגבולות ספר בראשית) אל אזכור הביטוי "אלוהי ישראל" בספרי מקרא אחרים ובספרות חז"ל בהלכה ובאגדה. אך תחילה נשוב ונסקור בקצרה את "אלוהי ישראל" שבפרשה.

וַיָּשָׁב בַּיּוֹם הַהוּא עֵשָׂו לְדַרְכּוֹ שֵׂעִירָה: וְיַעֲקֹב נָסַע סֻכֹּתָה וַיִּבֶן לוֹ בָּיִת וּלְמִקְנֵהוּ עָשָׂה סֻכֹּת עַל־כֵּן קָרָא שֵׁם־הַמָּקוֹם סֻכּוֹת: וַיָּבֹא יַעֲקֹב שָׁלֵם עִיר שְׁכֶם אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ כְּנַעַן בְּבֹאוֹ מִפַּדַּן אֲרָם וַיִּחַן אֶת־פְּנֵי הָעִיר: וַיִּקֶן אֶת־חֶלְקַת הַשָּׂדֶה אֲשֶׁר נָטָה־שָׁם אָהֳלוֹ מִיַּד בְּנֵי־חֲמוֹר אֲבִי שְׁכֶם בְּמֵאָה קְשִׂיטָה: וַיַּצֵּב־שָׁם מִזְבֵּחַ וַיִּקְרָא־לוֹ אֵל אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל: (בראשית סוף פרק לג).[1]

הַמַּלְאָךְ הַגֹּאֵל אֹתִי מִכָּל רָע יְבָרֵךְ אֶת הַנְּעָרִים וְיִקָּרֵא בָהֶם שְׁמִי וְשֵׁם אֲבֹתַי אַבְרָהָם וְיִצְחָק וְיִדְגּוּ לָרֹב בְּקֶרֶב הָאָרֶץ: (בראשית מח טז פרשת ויחי).[2]

וְאַחַר בָּאוּ מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן וַיֹּאמְרוּ אֶל פַּרְעֹה כֹּה אָמַר ה׳ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל שַׁלַּח אֶת עַמִּי וְיָחֹגּוּ לִי בַּמִּדְבָּר: (שמות ה א).[3]

קֻם קַדֵּשׁ אֶת הָעָם וְאָמַרְתָּ הִתְקַדְּשׁוּ לְמָחָר כִּי כֹה אָמַר ה׳ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל חֵרֶם בְּקִרְבְּךָ יִשְׂרָאֵל לֹא תוּכַל לָקוּם לִפְנֵי אֹיְבֶיךָ עַד הֲסִירְכֶם הַחֵרֶם מִקִּרְבְּכֶם: (יהושע ז יג).[4]

שִׁמְעוּ מְלָכִים הַאֲזִינוּ רוֹזְנִים אָנֹכִי לַה׳ אָנֹכִי אָשִׁירָה אֲזַמֵּר לַה׳ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל: (שופטים ה ג).[5]

וַיַּעַן עֵלִי וַיֹּאמֶר לְכִי לְשָׁלוֹם וֵאלֹהֵי יִשְׂרָאֵל יִתֶּן אֶת שֵׁלָתֵךְ אֲשֶׁר שָׁאַלְתְּ מֵעִמּוֹ: (שמואל א פרק א פסוק יז).[6]

---

[1] בתחילת הפרשה בעת שיעקב ירא מהמפגש עם עשו הוא פונה לקב"ה כאלוהי אבותיו, ככתוב: "וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב אֱלֹהֵי אָבִי אַבְרָהָם וֵאלֹהֵי אָבִי יִצְחָק ה' הָאֹמֵר אֵלַי שׁוּב לְאַרְצְךָ וּלְמוֹלַדְתֶּךָ וְאֵיטִיבָה עִמָּךְ": (בראשית לב י), ומבקש לקיים את ההבטחה שניתנה לו בתחילת המסע בחלום הסולם, ככתוב בבראשית כה יג: "וְהִנֵּה ה' נִצָּב עָלָיו וַיֹּאמַר אֲנִי ה' אֱלֹהֵי אַבְרָהָם אֲבִיךָ וֵאלֹהֵי יִצְחָק הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתָּה שֹׁכֵב עָלֶיהָ לְךָ אֶתְּנֶנָּה וּלְזַרְעֶךָ". בלשון זו הוא גם עונה בתקיפות ללבן הדולק אחריו, בראשית לא מב: "לוּלֵי אֱלֹהֵי אָבִי אֱלֹהֵי אַבְרָהָם וּפַחַד יִצְחָק הָיָה לִי כִּי עַתָּה רֵיקָם שִׁלַּחְתָּנִי וכו' ". אך בפסוקים לעיל, לאחר שניצל מעשו ואולי גם בעקבות המפגש עם המלאך שבישר לו לפני זמנו ובאילוץ ששמו גם ישראל (ולפני שהקב"ה נותן לו שם זה, ראו דברי המלאך ליעקב בבראשית רבה עח ב: "אמר לו: עתיד הוא להגלות עליך בבית אל ולהחליף את שמך ואני עומד שם") ממהר יעקב לטבוע את הכינוי החדש לקב"ה: "אל אלוהי ישראל". האם נהג יעקב כשורה? האם היה זה מחווה ראוי ונכון או שמא מהלך פזיז ומוקדם מדי? לנושא זה הקדשנו כאמור דף נפרד. הפעם נתמקד באזכורים של "אלוהי ישראל" במקרא ובספרות חז"ל.

[2] בערוב ימיו של יעקב כשהוא מברך את נכדיו אפרים ומנשה, הוא מצרף את שמו לשמות אבותיו. ראו בתלמוד ירושלמי ברכות פרק ד הלכה ג (בראשית רבה סט ד) שפסוק זה משמש השלמה לשמונה עשרה הפעמים שבהם נזכרים שלושת האבות במקרא, שזה אחד מיסודות תפילת שמונה עשרה. ומדרש שכל טוב (בובר) על הפסוק מוסיף וחותם: "ויקרא בהם שמי - שם טוב שיש בי, ושם אבותי - שם טוב שיצא באבותי. ומאן נינהו? אברהם ויצחק, שיהיו נקראים בני אברהם ויצחק ויעקב". בספר בראשית נוצר הביטוי "אלוהי ישראל" ונזכר רק פעם אחת. אך הביטוי חוזר וניעור בעוצמה רבה במקרא ובספרות חז"ל.

[3] בספר שמות חוזר "אלוהי ישראל" מספר פעמים. פה, בעמידה הראשונה של משה ואהרון מול פרעה. אח"כ בשמות כד י בברית אגנות הדם: "וַיִּרְאוּ אֵת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל וְתַחַת רַגְלָיו כְּמַעֲשֵׂה לִבְנַת הַסַּפִּיר וּכְעֶצֶם הַשָּׁמַיִם לָטֹהַר", בשמות לב כז בחטא העגל: "וַיֹּאמֶר לָהֶם כֹּה אָמַר ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל שִׂימוּ אִישׁ חַרְבּוֹ עַל יְרֵכוֹ עִבְרוּ וָשׁוּבוּ מִשַּׁעַר לָשַׁעַר בַּמַּחֲנֶה וְהִרְגוּ אִישׁ אֶת אָחִיו וכו' ". עוד בשמות לד כג בפרשת המועדים הקצרה: "שָׁלֹשׁ פְּעָמִים בַּשָּׁנָה יֵרָאֶה כָּל זְכוּרְךָ אֶת פְּנֵי הָאָדֹן ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל". בספר ויקרא אין שום אזכור של הביטוי, בספר במדבר פעם אחת בפרשת קרח, פרק טז פסוק ט: "הַמְעַט מִכֶּם כִּי הִבְדִּיל אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֶתְכֶם מֵעֲדַת יִשְׂרָאֵל לְהַקְרִיב אֶתְכֶם אֵלָיו לַעֲבֹד אֶת עֲבֹדַת מִשְׁכַּן ה' וְלַעֲמֹד לִפְנֵי הָעֵדָה לְשָׁרְתָם". ושוב דממה בספר דברים. משה לא נזקק כך נראה לביטוי זה.

[4] בספר יהושע חוזר הביטוי "אלוהי ישראל" 15 פעמים! כאן, מלחמת העי הראשונה, בעקבות חטא עכן. ראו שם דברי יהושע לעכן: "בְּנִי שִׂים נָא כָבוֹד לַה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל וְתֵן לוֹ תוֹדָה וְהַגֶּד נָא לִי מֶה עָשִׂיתָ" ותשובת עכן: "אָמְנָה אָנֹכִי חָטָאתִי לַה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל וְכָזֹאת וְכָזֹאת עָשִׂיתִי". פעם נוספת במעמד הר גריזים והר עיבל, ככתוב ביהושע ח ל: "אָז יִבְנֶה יְהוֹשֻׁעַ מִזְבֵּחַ לַה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל בְּהַר עֵיבָל" (ראו ברית הר גריזים והר עיבל בפרשת כי תבוא). ובסוף הספר, בכמעט-מלחמת-אחים בין שבטי עבר ירדן המזרחי והמערבי, יהושע כב טז: "כֹּה אָמְרוּ כֹּל עֲדַת ה' מָה הַמַּעַל הַזֶּה אֲשֶׁר מְעַלְתֶּם בֵּאלֹהֵי יִשְׂרָאֵל לָשׁוּב הַיּוֹם מֵאַחֲרֵי ה' בִּבְנוֹתְכֶם לָכֶם מִזְבֵּחַ לִמְרָדְכֶם הַיּוֹם בַּה' ". כך גם בנאום הפרידה של יהושע בפרק כד: "וַיֹּאמֶר יְהוֹשֻׁעַ אֶל כָּל הָעָם כֹּה אָמַר ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל בְּעֵבֶר הַנָּהָר יָשְׁבוּ אֲבוֹתֵיכֶם מְעוֹלָם תֶּרַח אֲבִי אַבְרָהָם וַאֲבִי נָחוֹר... וְעַתָּה הָסִירוּ אֶת אֱלֹהֵי הַנֵּכָר אֲשֶׁר בְּקִרְבְּכֶם וְהַטּוּ אֶת לְבַבְכֶם אֶל ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל".

[5] בספר שופטים נזכר הביטוי 6 פעמים. כך בשירת דבורה, וכך גם במלחמת יפתח, שופטים יא כא: "וַיִּתֵּן ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֶת סִיחוֹן וְאֶת כָּל עַמּוֹ בְּיַד יִשְׂרָאֵל וַיַּכּוּם וַיִּירַשׁ יִשְׂרָאֵל אֵת כָּל אֶרֶץ הָאֱמֹרִי יוֹשֵׁב הָאָרֶץ הַהִיא". ובסוף הספר, בפרשת פילגש בגבעה, שופטים כא ג: "וַיֹּאמְרוּ לָמָּה ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל הָיְתָה זֹאת בְּיִשְׂרָאֵל לְהַפְקֵד הַיּוֹם מִיִּשְׂרָאֵל שֵׁבֶט אֶחָד". ראו דברינו בין סדום לפילגש בגבעה בפרשת וירא.

[6] השימוש בביטוי "אלוהי ישראל" מצוי לא מעט גם בנביאים ראשונים. בספרי שמואל א ו-ב נזכר הביטוי 20 פעמים, בולט שם השימוש בשם זה בפי הפלשתים דווקא, בקשר לארון הברית ששבו ואח"כ נאלצו להחזיר, כשהם מכנים אותו: "אֲרוֹן אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל" (שמואל א פרקים ה, ו).

וַיֹּאמֶר בָּרוּךְ ה׳ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר דִּבֶּר בְּפִיו אֵת דָּוִד אָבִי וּבְיָדוֹ מִלֵּא לֵאמֹר: (מלכים א ח טו).[7]

מִי בָכֶם מִכָּל עַמּוֹ יְהִי אֱלֹהָיו עִמּוֹ וְיַעַל לִירוּשָׁלַם אֲשֶׁר בִּיהוּדָה וְיִבֶן אֶת בֵּית ה׳ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל הוּא הָאֱלֹהִים אֲשֶׁר בִּירוּשָׁלָם: (עזרא א ג).[8]

וַיָּקָם יֵשׁוּעַ בֶּן יוֹצָדָק וְאֶחָיו הַכֹּהֲנִים וּזְרֻבָּבֶל בֶּן שְׁאַלְתִּיאֵל וְאֶחָיו וַיִּבְנוּ אֶת מִזְבַּח אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל לְהַעֲלוֹת עָלָיו עֹלוֹת כַּכָּתוּב בְּתוֹרַת מֹשֶׁה אִישׁ הָאֱלֹהִים: (עזרא פרק ג פסוק ב).[9]

לֵךְ וְאָסַפְתָּ אֶת זִקְנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם ה׳ אֱלֹהֵי אֲבֹתֵיכֶם נִרְאָה אֵלַי אֱלֹהֵי אַבְרָהָם יִצְחָק וְיַעֲקֹב לֵאמֹר פָּקֹד פָּקַדְתִּי אֶתְכֶם וְאֶת הֶעָשׂוּי לָכֶם בְּמִצְרָיִם: (שמות ג טז).[10]

נְדִיבֵי עַמִּים נֶאֱסָפוּ עַם אֱלֹהֵי אַבְרָהָם כִּי לֵאלֹהִים מָגִנֵּי אֶרֶץ מְאֹד נַעֲלָה: (תהלים מז י).[11]

מגילת תענית הסכוליון – סמל לאמונה

בתלתא בתשרי בטילת אדכרתא מן שטריא.[12] מפני שגזרה מלכות יון הרשעה שמד על ישראל ואמרו להם: כפרו במלכות שמים ואמרו אין לנו חלק באלהי ישראל ולא היו מזכירין שם שמים בפיהם. וכשתקפה יד בית חשמונאי התקינו שיהו כותבין שם שמים בשטרות. וכך היו כותבין: בשנת כך וכך ליוחנן כהן גדול דהוא כהן לאל עליון.

---

[7] שש פעמים נזכר הביטוי "אלוהי ישראל" בתפילת שלמה בחנוכת בית ראשון ו 16 פעמים במקבילות בדברי הימים א וב׳ בתיאור העלאת הארון לירושלים, ההכנות לבניין המקדש ותפילות דוד ושלמה שם. בסך הכל, נזכר הביטוי פעמים רבות בספרי מלכים א׳ וב׳ ודברי הימים א׳ וב׳ המלווים את קורות עם ישראל בבית ראשון. לא נפקד ביטוי זה גם מספרי הנביאים: 13 בישעיהו, 49 בירמיהו (באופן בולט מעל כולם!), ועוד ביחזקאל וצפניה ולא נוכל למנות את כולם. להוציא אזכור אחד בספר מלאכי ב טז, על גירושי הנשים: "כִּי שָׂנֵא שַׁלַּח אָמַר ה׳ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל", נראה שנביאים אחרונים בבית שני ממעטים להשתמש בביטוי זה.

[8] גם בכתובים לא נפקד הביטוי "אלוהי ישראל" כאשר הבולט מכולם הוא ספר עזרא (10 פעמים). ראו גם עזרא ג ב בחידוש עבודת הקרבנות בימי שיבת ציון: "וַיִּבְנוּ אֶת מִזְבַּח אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל לְהַעֲלוֹת עָלָיו עֹלוֹת כַּכָּתוּב בְּתוֹרַת מֹשֶׁה אִישׁ הָאֱלֹהִים". בספר ויקרא, ובפרשת הקמת המשכן לא נזכר "אלוהי ישראל". עוד בכתובים, 6 פעמים בתהלים ובהם: "בָּרוּךְ ה׳ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל מֵהָעוֹלָם וְעַד הָעוֹלָם אָמֵן וְאָמֵן" (תהלים מא יד); ופעם אחת במגילת רות ב יב: "יְשֻׁלַּם ה׳ פָּעֳלֵךְ וּתְהִי מַשְׂכֻּרְתֵּךְ שְׁלֵמָה מֵעִם ה׳ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר בָּאת לַחֲסוֹת תַּחַת כְּנָפָיו". להשלמת המניין – 34 פעמים בספרי דברי הימים, ובהם הציווי של דוד לשלמה לבנות את בית המקדש, ככתוב: "וַיִּקְרָא לִשְׁלֹמֹה בְּנוֹ וַיְצַוֵּהוּ לִבְנוֹת בַּיִת לַה׳ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל" (דברי הימים א כב ו) סוף דבר, נראה שהביטוי "אלוהי ישראל" שחידש יעקב אבינו קנה שביתה נאה בספרי המקרא (קרוב למאתיים אזכורים)., אולי במקביל ובהשפעת השם "ישראל".

[9] חשוב לחזור ולהציף פסוק זה (שכבר נזכר בהערה הקודמת) בשל הצירוף "מזבח" עם "אלוהי ישראל", צירוף שיש לו מקבילה משולשת ברורה עם המזבח לאלוהי ישראל של פרשתנו ועם המזבח לאלוהי ישראל שבנה יהושע בכניסתו לארץ במעמד הר גריזים והר עיבל, כנזכר בהערה 4: "אָז יִבְנֶה יְהוֹשֻׁעַ מִזְבֵּחַ לַה׳ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל בְּהַר עֵיבָל". כל שלוש המזבחות לאלוהי ישראל קשורים לכניסה לארץ. יעקב בפרשתנו יצר את התקדים. סביר שיש כאן קשר סמוי עם "ארץ ישראל" (שלא נקראת כך מקדמת דנה ומאבקים רבים היו עליה עד שתזכה לשם זה): יעקב בחזרתו לארץ במפגש עם עשו, יהושע בעת כיבוש הארץ ושבי ציון בחזרתם מגלות בבל (בדגש על מקור הציווי "בתורת משה איש האלהים"). ואולי על רקע מזבחות אלה לאלוהי ישראל הקשורות בארץ, נוכל להבין את משמעות המזבח שהקימו שבטי עבר הירדן המזרחי על הירדן בעת שהם עוברים מזרחה חזרה לנחלתם (יהושע פרק כב) שאיננו לאלוהי ישראל – מזבח סתם על הירדן שבגינו כמעט יצאו שבטי ישראל למלחמה פנימית. ראו שוב דברי שאר השבטים לשבטי עבר הירדן, יהושע פרק כב פסוק טז: "כֹּה אָמְרוּ כֹּל עֲדַת ה׳ מָה הַמַּעַל הַזֶּה אֲשֶׁר מְעַלְתֶּם בֵּאלֹהֵי יִשְׂרָאֵל לָשׁוּב הַיּוֹם מֵאַחֲרֵי ה׳ בִּבְנוֹתְכֶם לָכֶם מִזְבֵּחַ לִמְרָדְכֶם הַיּוֹם בַּה׳ ".

[10] חזרנו לספר שמות. האם נוכל להעמיד את "אלוהי אברהם" (לבד, בלי החיבור עם יצחק ויעקב) כנגד "אלוהי ישראל"? מסתבר שלא. ברוב המכריע של המקרים, נזכר "אלוהי אברהם" ביחד עם יצחק (או ישחק) ויעקב. כך כאן כשמשה בא לבשר לבני ישראל במצרים את בשורת הגאולה, וכך גם כמה פסוקים קודם לכן בהתגלות בסנה, שמות ג טז: "לֵךְ וְאָסַפְתָּ אֶת זִקְנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם ה׳ אֱלֹהֵי אֲבֹתֵיכֶם נִרְאָה אֵלַי אֱלֹהֵי אַבְרָהָם יִצְחָק וְיַעֲקֹב לֵאמֹר פָּקֹד פָּקַדְתִּי אֶתְכֶם וְאֶת הֶעָשׂוּי לָכֶם בְּמִצְרָיִם" (ראו מדרש שמות רבה ג א המתאר איך התפתה משה שהיה אז "טירון לנבואה" לחשוב שגם אביו נמנה עם האבות: "שמח משה ואמר הא אבא נמנה עם האבות ולא עוד אלא שהוא גדול שנזכר תחילה"). כך גם במלכים א יח לו, בדברי אליהו בהר הכרמל: "וַיְהִי בַּעֲלוֹת הַמִּנְחָה וַיִּגַּשׁ אֵלִיָּהוּ הַנָּבִיא וַיֹּאמַר ה׳ אֱלֹהֵי אַבְרָהָם יִצְחָק וְיִשְׂרָאֵל הַיּוֹם יִוָּדַע כִּי אַתָּה אֱלֹהִים בְּיִשְׂרָאֵל", וכך גם בדברי הימים א כט יח ובדברי הימים ב ל ו, תמיד השלישייה: 'אלוהי אברהם יצחק ויעקב' או ישראל. האם יש "אלוהי אברהם" או "יצחק" לעצמם?

[11] הנה מצאנו "אלוהי אברהם". ראו גמרא סוכה מט ע"ב שמצטטת פסוק זה לשבחו של אברהם שנקרא "נדיב", אך שואלת: "אלהי אברהם ולא אלהי יצחק ויעקב?" ותשובתה היא: "אלהי אברהם שהיה תחילה לגרים". ורש"י על הפסוק בתהלים: "עם אלהי אברהם - שהיה נדיב לב הראשון תחילה לגרים עתה נודע כי לאלהים מגיני ארץ היכולת בידו להיות למגן על כל הבוטחים בו". וכבר קדם הפסוק בבראשית כו כד, דברי הקב"ה ליצחק: "וַיֵּרָא אֵלָיו ה׳ בַּלַּיְלָה הַהוּא וַיֹּאמֶר אָנֹכִי אֱלֹהֵי אַבְרָהָם אָבִיךָ אַל תִּירָא כִּי אִתְּךָ אָנֹכִי וּבֵרַכְתִּיךָ וְהִרְבֵּיתִי אֶת זַרְעֲךָ בַּעֲבוּר אַבְרָהָם עַבְדִּי", אבל כל זה מסיבות ברורות. "אלוהי יצחק" בנפרד לא מצאנו כלל, אולי הפסוק בירידת יעקב למצרים, בפרשת ויגש, בראשית מו א: "וַיִּסַּע יִשְׂרָאֵל וְכָל אֲשֶׁר לוֹ וַיָּבֹא בְּאֵרָה שָׁבַע וַיִּזְבַּח זְבָחִים לֵאלֹהֵי אָבִיו יִצְחָק". ראו גם "פחד יצחק" בדברי יעקב ללבן בסוף פרשת ויצא. אבל גם זה מסיבות ברורות. סוף דבר, אם בנוסח תפילותינו אנחנו מורגלים בביטוי הכורך את שלושת האבות ביחד: אלוהי אברהם, יצחק ויעקב; במקרא, הביטוי "אלוהי ישראל" בולט באופן ברור ומעיד על יעקב כאבי האומה. ננסה להתחקות מעט אחריו במדרש ולא נוכל אלא להביא מעט "כמלוא פי גדי".

[12] בג׳ בתשרי בטלה אזכרת שם ה׳ בשטרות.

וכששמעו חכמים בדבר אמרו: וכי מזכירין שם שמים בשטרות? למחר זה פורע את חובו וקורע את שטרו ונמצא שם שמים מוטל באשפה ובטלום. ואותו היום עשאוהו יום טוב.[13]

מסכת ברכות פרק ז משנה ג – בברכת המזון

כיצד מזמנין? בג׳ אומר: נברך.[14] ... בעשרה אומר: ״נברך לאלהינו״. ... במאה אומר: ״נברך להי׳ אלהינו״ ...[15] באלף אומר: ״נברך להי׳ אלהינו אלהי ישראל״. ... ברבוא אומר: ״נברך להי׳ אלהינו אלהי ישראל אלהי הצבאות יושב הכרובים על המזון שאכלנו״. ... כך עונין אחריו: ״ברוך הי׳ אלהינו אלהי ישראל אלהי הצבאות יושב הכרובים על המזון שאכלנו״.[16]

בָּרוּךְ ה׳ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל מֵהָעוֹלָם וְעַד הָעוֹלָם אָמֵן וְאָמֵן: (תהלים מא יד).[17]

תוספתא מסכת תענית (ליברמן) פרק א הלכה יא – בבית המקדש

במקדש מה הן אומרים: ״ברוך הי׳ אלהי ישראל מן העולם ועד העולם״. ואין עונין אמן במקדש.[18] מנין שאין עונין אמן במקדש? שנאמר: ״קומו וברכו את הי׳ אלהיכם וגו׳ ״ (נחמיה ט ה)[19] מנין על כל ברכה וברכה ועל כל תהילה ותהילה? שנאמר: ״ומרומם על כל ברכה ותהילה״ - על כל ברכה - ברכה ועל כל תהילה - תהילה.[20]

תוספתא מסכת חגיגה (ליברמן) פרק ב הלכה א – במעשה מרכבה

אין דורשין בעריות בשלושה אבל דורשין בשנים, ולא במעשה בראשית בשנים אבל דורשין ביחיד, ולא במרכבה ביחיד אלא אם כן היה חכם מבין מדעתו. [21]

---

[13] לעצם הנושא של חידוש כתיבת האזכרות בשטרות או ביטולם והאם עשון יום טוב על החידוש או על הביטול, ראו דיון בספר מגילת תענית, ורד נעם, עמוד 235, ובגמרא ראש השנה יח ע״ב. אותנו מעניין הביטוי ״כְּפָרוּ במלכות שמים וְאִמְרוּ אין לנו חלק באלהי ישראל״. ראו בדומה בראשית רבה ב ד פרשת בראשית: ״וחושך זה גלות יון שהחשיכה עיניהם של ישראל בגזירותיהן שהיתה אומרת להם, כתבו על קרן השור שאין לכם חלק באלהי ישראל״. עוד על כפירה באלוהי ישראל ראו בהלכה, בבא מציעא עא ע״א שמי שמלוה בריבית כותבים וחותמים עליו: ״פלוני זה כפר באלהי ישראל״ (כך גם ביורה דעה סימן קס). ובאגדה, סנהדרין קב ע״ב שאחאב שהוא מאותם שאין להם חלק בעולם הבא: ״כתב על דלתות שמרון: אחאב כפר באלוהי ישראל, לפיכך אין לו חלק באלוהי ישראל״. עוד על כפירה באלוהי ישראל, ראו ברכות סג ע״ב בניסיונות לקבוע את לוח השנה מחוץ לארץ.

[14] ״נברך שאכלנו משלו״. היום נהוג שהמזמן מקדים ואומר: ״רבותי נברך״, אבל זה איננו אלא הזמנה לזימון והכנה למצווה (הערות הגרי״ש אלישיב מסכת ברכות דף מט עמוד ב), בדומה ל״הנני מוכן ומזומן לקיים מצווה וכו׳ ״.

[15] השמטנו את הדין של ״שלושה והוא״ (סה״כ 4), ״עשרה והוא״ (11), ״מאה והוא״ (101) שבהם לכאורה הם יכולים לזמן בלי המזמין ולכן בכולם הוא אומר ״ברכו״ ולא ״נברך״. והגמרא ברכות מט ע״ב כבר מעירה שאפשר גם ״ברכו״, אך לשון ״נברך״ עדיפה.

[16] זו שיטת ר׳ יוסי הגלילי ״לפי רוב הקהל הן מברכין״ (המספרים שהוא נוקט קצת דמיוניים, אולי בטיש של חסידים או בסדר פסח המרכזי בצבא ...). שיטת ר׳ עקיבא היא שמעשרה ומעלה תמיד אותו נוסח: ״מה מצינו בבית הכנסת? אחד מרובין ואחד מועטין אומר ברכו את ה׳. רבי ישמעאל אומר ברכו את ה׳ המבורך״. התמקדנו בשיטת ר׳ יוסי הגלילי לפי שהוא משלב את ״אלוהי ישראל״ בציבור של אלף איש ומעלה. יגענו ולא מצאנו מה טעם מטבע הלשון ״אלוהי ישראל״ בברכת המזון של אלף איש ומעלה (קשור לברכה של מי שרואה הרבה ״אוכלוסי ישראל״? ברכות נח ע״א). חזרנו לפיכך למקרא ומצאנו פסוקים לא מעטים עם ״ברוך אלוהי ישראל״ שאולי הם ישפכו אור על ברכה מיוחדת זו (שאיננה נוהגת להלכה כי אנו פוסקים כר׳ עקיבא ולא כר׳ יוסי הגלילי).

[17] כך גם בתהלים קו מח: ״בָּרוּךְ ה׳ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל מִן הָעוֹלָם וְעַד הָעוֹלָם וְאָמַר כָּל הָעָם אָמֵן הַלְלוּ יָהּ״ ובמקבילה בדברי הימים א טז לו (תפילת דוד בעת העלאת הארון לעיר דוד): ״בָּרוּךְ ה׳ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל מִן הָעוֹלָם וְעַד הָעוֹלָם וַיֹּאמְרוּ כָל הָעָם אָמֵן וְהַלֵּל לַה׳ ״. עוד בדברי הימים א כט י (תפילת דוד בהכנות לבניין המקדש): ״וַיְבָרֶךְ דָּוִיד אֶת ה׳ לְעֵינֵי כָּל הַקָּהָל וַיֹּאמֶר דָּוִיד בָּרוּךְ אַתָּה ה׳ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אָבִינוּ מֵעוֹלָם וְעַד עוֹלָם״. וקדמה לכולם ברכתו לאביגיל, שמואל א כה לב: ״וַיֹּאמֶר דָּוִד לַאֲבִיגַל בָּרוּךְ ה׳ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר שְׁלָחֵךְ הַיּוֹם הַזֶּה לִקְרָאתִי״. אם לא ישפכו פסוקים אלה אור על ברכת המזון במדרש לעיל, וודאי שיתקשרו למדרש שלהלן.

[18] ושלא כפסוקים שבתהלים ודברי הימים המובאים בהערה הקודמת, שם נאמר במפורש שהעם עונה אמן. במקדש

[19] ראו הפסוק המלא שחשוב גם להמשך הדרשה: ״וַיֹּאמְרוּ הַלְוִיִּם יֵשׁוּעַ וְקַדְמִיאֵל בָּנִי חֲשַׁבְנְיָה שֵׁרֵבְיָה הוֹדִיָּה שְׁבַנְיָה פְּתַחְיָה קוּמוּ בָּרֲכוּ אֶת ה׳ אֱלֹהֵיכֶם מִן הָעוֹלָם עַד הָעוֹלָם וִיבָרְכוּ שֵׁם כְּבוֹדֶךָ וּמְרוֹמַם עַל כָּל בְּרָכָה וּתְהִלָּה״.

[20] בבית המקדש לא היו אומרים אמן אחר הברכות (אילו ברכות?), ראו נושא זה גם בתוספתא ברכות פרק ו, בבלי ברכות סג ע״א וירושלמי ברכות ט ה. וכאן מדובר בשש הברכות שמתווספות לתפילת עמידה בתענית ציבור. ראו בהמשך התוספתא שם: ״על הראשונה הוא אומר: ברוך ה׳ אלהי ישראל מן העולם ועד העולם ברוך גואל ישראל והן עונין אחריו ברוך שם כבוד מלכותו וגו׳ ... על השנייה הוא או׳ ברוך ה׳ אלהי ישראל מן העולם ועד העולם ברוך זוכר הנשכחות והן עונין אחריו ברוך שם כבוד מלכותו״. ראו דברינו ברוך שם כבוד מלכותו בפרשת ויחי. מדוע ״אלוהי ישראל״ במקדש? אולי בגלל הקשר המיוחד ליעקב. ראו מדרש תהלים (שוחר טוב; בובר) מזמור פא: ״משל למלך שהיה לו ג׳ אוהבים וביקש לבנות לו פלטין. הביא לראשון ואומר לו: מבקש אני לבנות פלטין, אמר ליה אותו אוהבו: זכור אני שהיה הר תחילה. קורא לאוהבו שני ואמר לו: מבקש אני לבנות לי פלטין, אמר לו: זכור אני שהיה מתחילה שדה. קורא לאוהבו שלישי ואמר: רוצה אני לבנות לי פלטין, אמר ליה: זכור אני שהיה מתחילה פלטין. אמר ליה: חייך שאני בונה אותו פלטין וקורא אותו על שמך. כך אברהם ויצחק ויעקב היו אוהבים להקב״ה. אברהם קרא לבית המקדש הר, שנאמר: בהר ה׳ יראה (בראשית כב יד). יצחק קראו שדה, שנאמר: ראה ריח בני כריח שדה (שם כז כז). יעקב קראו בית עד שלא נבנה, שנאמר: אין זה כי אם בית אלהים (שם כח יז), אמר ליה הקב״ה: חייך, אתה קראתו בית עד שלא נבנה, ואני קורא אותו על שמך, שנאמר: לכו ונעלה אל הר ה׳ אל בית אלהי יעקב (ישעיה ב ג)״. אגב, ״אלוהי יעקב״ אינו נדיר ומופיע הרבה בפרט בתהלים.

[21] ראו דברינו מעשה מרכבה בחג השבועות. ראו גם דורשין או לא דורשים במעשה בראשית בפרשת בראשית.

מעשה ברבן יוחנן בן זכיי שהיה רכוב על החמור והיה ר׳ לעזר בן ערך מחמיר אחריו. אמר לו: רבי, שנה לי פרק אחד במעשה מרכבה. אמר לו: לא כך אמרתי לך מתחילה שאין שונין במרכבה ביחיד אלא אם כן היה חכם מבין מדעתו. אמר לו: מעתה ארצה לפניך.[22] אמר לו: אמור. פתח ר׳ לעזר בן ערך ודרש במעשה מרכבה. ירד רבן יוחנן בן זכיי מן החמור ונתעטף בטליתו וישבו שניהם על גבי האבן תחת הזית והרצה לפניו.[23] עמד ונשקו על ראשו ואמר: ברוך ה׳ אלהי ישראל אשר נתן בן לאברהם אבינו שיודע להבין ולדרוש בכבוד אביו שבשמים ... [24]

אבות דרבי נתן נוסח א פרק ג – בצדקה

מעשה בחסיד אחד שהיה רגיל בצדקה. פעם אחת הלך וישב בספינה בא הרוח וטבע ספינתו בים. ראהו רבי עקיבא ובא לפני בית דין להעיד על אשתו להינשא. עד שלא הגיע עת לעמוד, בא אותו האיש ועמד לפניו. א״ל: את הוא שטבעת בים? א״ל: הן. - ומי העלך מן הים? א״ל: צדקה שעשיתי היא העליתני מן הים. א״ל: מאין אתה יודע? א״ל: כשירדתי למעמקי מצולה שמעתי קול רעש גדול מגלי הים שזו אומר לזו וזו אומר לזו: רוצו ונעלה את האיש הזה מן הים שעשה צדקה כל ימיו. באותה שעה פתח ר׳ עקיבא ואמר: ברוך אלהים אלהי ישראל שבחר בדברי תורה ובדברי חכמים שדברי תורה ודברי חכמים קיימין הם לעולם ולעולמי עולמים, שנאמר: ״שלח לחמך על פני המים כי ברוב הימים תמצאנו״ (קהלת י״א א), ועוד כתב: ״וצדקה תציל ממות״ (משלי י ב).[25]

מסכת נדרים דף כב עמוד ב – שבועה ב"אלוהי ישראל"

אמר ר׳ אסי: אין נזקקין לאלהי ישראל, חוץ מקונם אשתי נהנית לי שגנבה את כיסי ושהכתה את בני, ונודע שלא גנבה ושלא הכתו.[26] ההיא דאתאי לקמיה דרב אסי, אמר לה: במאי נדרת? - באלהי ישראל. אמר לה: אי נדרת במוהי שהיא כינוי בעלמא מזדקיקנא לך, השתא דלא נדרת במוהי אלא באלהי ישראל לא מזדקיקנא לך. ... אמר רבא א״ר נחמן, הלכתא: פותחין בחרטה, ונזקקין לאלהי ישראל.[27]

שבת שלום
מחלקי המים

---

[22] ר׳ אלעזר בן ערך אומר לרבן יוחנן בן זכיי אני יכול לדרוש לפניך במעשה מרכבה, אני כבר חכם ומבין. והוא אומר לו: דרוש.

[23] בנוסח המובא בגמרא חגיגה יד ע״ב מודגש שלפני שר׳ אלעזר התחיל בדרשה: ״מיד ירד רבן יוחנן בן זכאי מעל החמור, ונתעטף וישב על האבן תחת הזית. אמר לו: רבי, מפני מה ירדת מעל החמור? אמר: אפשר אתה דורש במעשה מרכבה, ושכינה עמנו, ומלאכי השרת מלוין אותנו, ואני ארכב על החמור?״.

[24] לא באנו לדון כאן במעשה מרכבה ואף לא בניתוח סיפור זה לעומק, רק בברכת ״ברוך אלוהי ישראל״ מפי רבי יוחנן בן זכאי לגדול תלמידיו (אבות ב ח) שיודע לדרוש במעשה מרכבה. מה הקשר של מעשה מרכבה ל״אלוהי ישראל״ דווקא? אולי מאמר בראשית רבה מז ו: ״ויעל אלהים מעל אברהם, אמר ריש לקיש: האבות הן הן המרכבה שנאמר: ויעל אלהים מעל אברהם, ויעל מעליו אלהים (בראשית כח) והנה ה׳ נצב עליו״. וחידושי מהרש״א על הדף מוסיף: ״ואמר ברוך כו׳ שנתן בן לאברהם אבינו כו׳ ויחסו כאן לאברהם כמו שאברהם נתן לבו מעצמו לחקור על אמונה זו במעשה מרכבה ובמעשה בראשית כמבואר בספר יצירה המיוחס לאברהם אבינו כך ר״א בן ערך יודע מעצמו להבין לחקור וכו׳ ״. ויעקב הוא בחיר האבות, הוא אשר פדה את אברהם. ראו הדף ויקרא בה שמי ושם אבותיי. וכל המחכימנו עוד בעניין זה יבורך בכל מילי דמיטב.

[25] וברוך אלוהי ישראל שמנע ברגע האחרון התרת אשת איש לשוק ע״ס עדותו של רבי עקיבא. ראו סיפור דומה בתוספתא יבמות יד ה בדין מים שאין להם סוף, וכן במסכת כלה פרק א הלכה טז על רבי עקיבא שידע לכוון את ההלכה עד ״שהוביש את רבותיו״ ואמרו עליו חבריו: ״באותה שעה אמרו: ברוך י״י אלהי ישראל שגילה סודו לר׳ עקיבא בן יוסף״. השם עקיבא מכיל את כל אותיות יעקב ...

[26] אין מתירין שבועה או נדר שנדרו או נשבעו בשם ״אלוהי ישראל״, חוץ ממקרים מיוחדים שברור שזו שבועה או נדר של טעות או משהו בלתי סביר וכלשון חז״ל: ״בטלה דעתו אצל כל אדם״.

[27] שבועה בשם אלוהי ישראל היא שבועה חמורה ביותר ונחלקו בה, ר׳ אסי מחד גיסא ורבא בשם רב נחמן מאידך גיסא, אם ניתן להתחרט עליה ולהתירה. להלכה נפסק ברמב״ם הלכות שבועות פרק ו הלכה ח: ״ ... ואפילו נשבע בשם המיוחד בה׳ אלהי ישראל וניחם הרי זה נשאל על שבועתו ומתירין לו וכו׳ ״. כך גם בבית יוסף יורה דעה סימן רל כרב נחמן, אבל יש מגבלות ונראה שהיתר זה איננו פשוט (ראו אורח הלכה בשטיינזלץ, ספר החינוך מצוה תו). אך אם נחזור לגמרא נדרים, ראו שם בדף ח ע״א שניתן ואף ראוי להישבע לקיים מצווה: ״מנין שנשבעין לקיים את המצוה? שנאמר: נשבעתי ואקיימה לשמור משפטי צדקך ... ואמר רב גידל אמר רב: האומר אשכים ואשנה פרק זה, אשנה מסכתא זו - נדר גדול נדר לאלהי ישראל״. שם גם הדיון בנושא שבועה לקיים מצווה. עוד מצאנו שבועה בביטוי ״אלוהי ישראל״ בפרשת הגבעונים בספר יהושע, בשבועה שנשבעו להם נשיאי העדה, ככתוב ביהושע ט יח-יט: ״וְלֹא הִכּוּם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל כִּי נִשְׁבְּעוּ לָהֶם נְשִׂיאֵי הָעֵדָה בַּה׳ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל וַיִּלֹּנוּ כָל הָעֵדָה עַל הַנְּשִׂיאִים: וַיֹּאמְרוּ כָל הַנְּשִׂיאִים אֶל כָּל הָעֵדָה אֲנַחְנוּ נִשְׁבַּעְנוּ לָהֶם בַּה׳ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל וְעַתָּה לֹא נוּכַל לָנֹגַע בָּהֶם״. גם דוד נשבע לבת שבע ב״אלוהי ישראל״, מלכים א א ל: ״כִּי כַאֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתִּי לְךָ בַּה׳ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר כִּי שְׁלֹמֹה בְנֵךְ יִמְלֹךְ אַחֲרַי וְהוּא יֵשֵׁב עַל כִּסְאִי תַּחְתָּי כִּי כֵן אֶעֱשֶׂה הַיּוֹם הַזֶּה״ (״נשבעתי״ – ״בת שבע״). וזה נושא מורכב שצריך עיון ודיון אצל בעלי ההלכה.